

Revista Crítica penitenciario y Poder
2015, nº 9
Septiembre (pp.1-31)
Observatorio del sistema penitenciario y los Derechos Humanos
Universidad de Barcelona
[\[cc\]IJMMMMI](#)

A EVOLUCIÓN DO SISTEMA PENITENCIARIO ESPAÑOL, 1995-2014: TRANSFORMACIÓNS DA PENALIDADE E MODIFICACIÓN DA REALIDADE (1)

THE EVOLUTION OF THE SPANISH PENITENTIARY SYSTEM, 1995-2014: PUNISHMENT
TRANSFORMATIONS AND REALITY CHANGES

José Ángel Brandariz García
Universidade da Coruña

RESUME

O artigo analiza as transformacións normativas, estruturais e institucionais que viviu o sistema penitenciario español nas dúas últimas décadas, tomando como punto de partida a data en que se aproba o Código penal e conclúe a etapa de evolución do cárcere caracterizado polo ciclo de criminalización da heroína. O texto realiza unha análise materialista, en que o devir do sistema penitenciario se relaciona coa propia evolución da economía española durante o período. O traballo conclúe estudando as transformacións teleolóxicas do cárcere no cadro desa evolución de dous decenios.

Palabras chave: sistema penitenciario, evolución histórica, xenealoxía, economía política da penitenciarioidade, fins da prisión

José Ángel Brandariz García

ABSTRACT

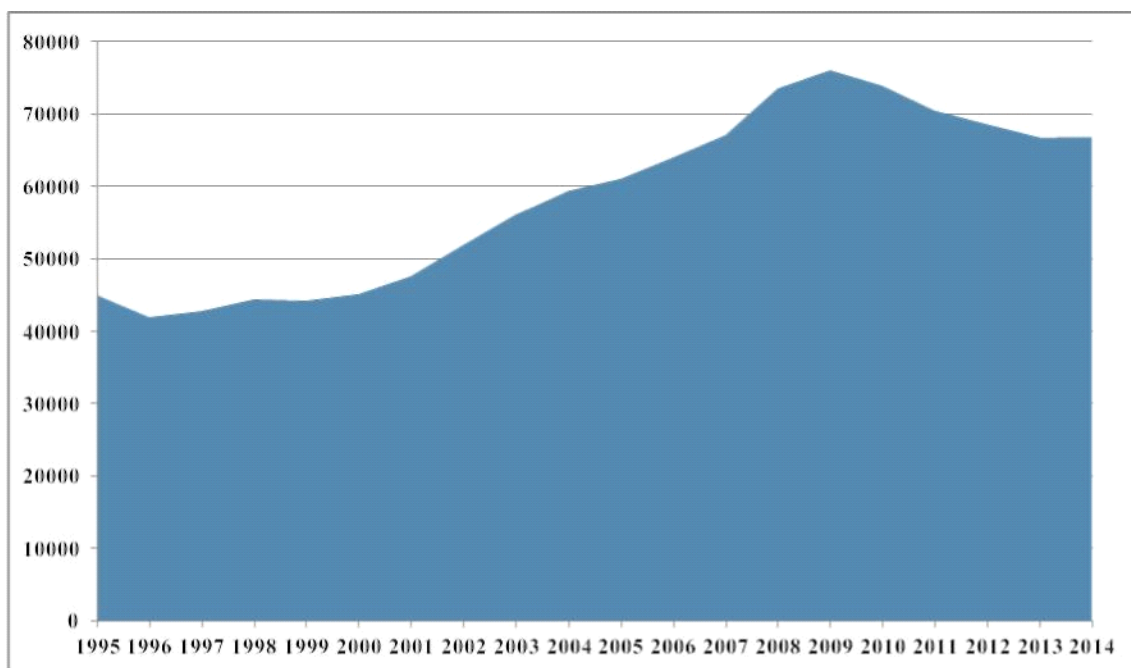
The paper analyses the normative, structural and institutional changes of the Spanish prison system over the last two decades, taking as its starting point the year when the new penitenciario code was passed and came to an end the period of the prison system characterised by the cycle of criminalisation of heroin. The text assumes a materialist standpoint, which relates the evolution of the prison system to the evolution of the Spanish economy throughout the same period. The paper concludes by examining the teleological changes of the prison which have been fostered by this two-decade evolution.

Key words: prison system, historical evolution, genealogy, political economy of punishment, goals of imprisonment

1. **Introducción: As fases de evolución do sistema penitenciario español**

Un estudo que pretenda caracterizar a evolución do sistema penitenciario hispano ao longo das dúas últimas décadas, prestando atención á súa evolución tanto normativa como extranormativa, pode perfectamente estruturarse en varias etapas históricas. En concreto, por razóns que se exporán ao longo do texto, parece oportuno segmentar esa evolución en tres fases diferentes. Unha primeira etapa vai de 1995, momento de inicio do estudo, que non en balde coincide coa aprobación do Código penitenciario vixente, até a mudanza de século. A segunda fase abarca a primeira década da centuria, isto é, de 2000 a 2010. A terceira etapa, pola súa banda, vai de 2010 á actualidade.

Gráfico 1. *Evolución da poboación penitenciario total, 1995-2014*

Fonte: Instituto Nacional de Estadística (INE) [datos 1995-2013]; Secretaría Xeral de Institucións Penais (SGIP) [datos 2014]. A cifra de poboación penitenciario de 2014 corresponde á media do número de reclusos correspondente ao nove primeiros meses do ano.

A razón fundamental desta división deriva das propias mutacións do sistema penitenciario español. Mesmo cun ollar meramente superficial ao plasmado no gráfico 1, parece posíbel percibir que o noso sistema carcerario experimenta no último ventenio tres tendencias de evolución claramente diferenciabeis, que coinciden temporalmente con esas tres etapas: 1995-2000; 2000-2010; 2010-2014. Do mesmo xeito, esas tres tendencias encádranse en mudanzas normativas, mais tamén funcionais e estruturais, que dotan de sentido esa segmentación diacrónica. En

consecuencia, no que segue preténdese caracterizar a evolución histórica a través desas tres etapas, analizando de forma sucinta os principais elementos de cada unha e, ao mesmo tempo, sinalando os trazos diferenciais en relación coas restantes. Logo desta análise, o texto conclúe cunha reflexión sobre a influencia que esas transformacións puideron ter nos discursos e as racionalidades teleolóxicas da prisión, indagando se, e en que medida, tamén nese plano podemos apreciar unha mutación do sistema penitenciario español ao longo das dúas últimas décadas.

A primeira das etapas mencionadas só pode ser connotada como unha fase de transición. Entre 1995 e 2000 o sistema penitenciario español comezou a deixar atrás algúns dos trazos fundamentais que o caracterizaron após o final da autocracia (por tanto, en termos xerais, durante as dúas décadas anteriores) e iniciou unha mutación que lle atribuiría a morfoloxía que veu mostrando desde o inicio do presente século.

A referencia que evidencia de forma máis clara esa situación de transición é o volume da poboación penitenciaria. De acordo cos datos do INE, a media da poboación carceraria foi en 1995 de 44.956 persoas, que equivalían a unha taxa de 114 presos/100.000 habitantes. En 2000 a cifra media de poboación foi de 45.104 presos, o que supuña unha taxa de 113 (2). Dito aínda de forma máis clara, en 1993-1994 a poboación penitenciario española concluíu a etapa de vertixinoso crecemento que viñera experimentando desde 1975, coa única interrupción do abrupto descenso de 1983, derivado das medidas momentáneas de promoción da liberdade condicional e a restrición da prisión provisional, debidas ao novo executivo socialista (3). Desde entón e até o ano 2000 a poboación carceraria en España presenta unha rechamante tendencia á estabilidade, aínda máis sorprendente se se ten en conta a evolución anterior. De feito, a cifra total de reclusos atinxida en 1994 só se recuperará en 2001, mentres que á taxa daquel ano chegarase de novo en 2002.

Esa estraña situación verificada entre 1995 e 2000 remite á idea de transición tamén alén do que evidencian os números estatísticos. A sociedade española estaba entón comezando a deixar atrás algúns dos seus fenómenos conflituosos que máis repercutiran sobre o ámbito penitenciario nas dúas décadas anteriores, e aínda non acababa de adquirir trazos fundamentais que a caracterizaron durante o seguinte decenio. De forma máis específica, o propio sistema penitenciario estaba nese momento sometido a un intenso proceso de mudanza, probabelmente en diversos sentidos o máis relevante que experimentou desde o final da autocracia franquista. Unha enunciación, sequera breve, destas transformacións contribúe a entender as características desta etapa penitenciaria, así como a percibir o seu sentido de transición.

2.1. O fin do ciclo da heroína

Probabelmente a transformación máis relevante -aos efectos que aquí interesan- que estaba experimentado na altura a sociedade española era o que podería denominarse como o fin do ciclo da crise da heroína. Despois de varios lustros en que a heroína xerara a toxicomanía de centenaes de millares de mozos españois, a

mediados da década dos '90 o fenómeno comezaba a declinar de maneira evidente (4). Varios factores influíron nesa mutación; entre eles, cabería citar, cando menos, a aparición masiva de novas drogas no mercado e o abrupto descenso de prezos doutras xa existentes (Albertson & Fox 2012, 257 s.; Wagman 2002). Todo iso, xunto á evidencia dos gravísimos riscos de saúde que comportaba a adición á heroína (5), contribuíu ao declinio da súa difusión.

Esta circunstancia, como non podía ser doutra maneira, afectou de forma moi notábel ao ámbito penitenciario. A estendida adición á heroína xerara un volume moi considerábel de delincuencia patrimonial de carácter instrumental, orientada a satisfacer as elevadas necesidades pecuniarias derivadas da toxicomanía (Mirou Miquel 2005, 307 s.). Xunto con iso, a importante alarma social producida pola heroína impulsara o sistema penal español a concentrarse na persecución de feitos de tráfico de drogas ilícitas, o que, á marxe dos momentos máis espectaculares de captura de grandes redes, produciu fundamentalmente a criminalización e punición dos últimos elos da cadea de distribución e comercialización das sustancias, con frecuencia ocupados polo mesmo tipo de suxeitos aditos que eran perseguidos polos delitos patrimoniais. Como parece evidente, este tipo de política punitiva condicionara excesivamente a composición da poboación penitenciario durante as últimas décadas do século, determinando con iso o tipo de prisión que viñera conformándose, plasmado nunha orientación do tratamento pensada para suxeitos *españóis* pertencentes ás clases subalternas e con graves carencias de todo xénero (Ruiz Rodríguez 2009, 209). En consecuencia, e como se analizará *infra*, o final do ciclo da heroína non podía deixar de afectar de maneira nuclear a un sistema penitenciario español inmerso na transición de mediados dos anos '90.

2.2. O inicio dun novo ciclo económico de acumulación

No entanto, non foi este o único feito social daquela época que influíu na transformación do sistema carcerario. Xunto con iso, non pode deixar de ser mencionado un novo ciclo de acumulación de capital, de extraordinaria relevancia, que naquel momento se iniciaba (Jiménez Franco 2014, 399 ss.; López Hernández & Rodríguez López 2010, 179 ss.). De feito, toda a tradición analítica da Economía política da pena sinala con acerto que as evolucións do modelo económico e produtivo afectan de modo transcendente ao sistema penal e penitenciario (De Giorgi 2013, 40 ss.; Melossi & Pavarini 1980; Rusche & Kirchheimer 1939/1984).

Sendo así, non pode perderse de vista que a crise económica de 1992-1994, que comportou a taxa de desemprego máis elevada coñecida -até entón- desde o final da autocracia franquista (6), debe ser vista hoxe como o final do proceso de transformación do réxime de acumulación hispano. Case unha década despois da entrada nas Comunidades Europeas, o sistema produtivo español profundara xa a súa mutación nunha dirección postfordista, sustentada fundamentalmente na conformación dunha economía flexibilizada centrada no sector terciario. Con estas bases, iníciase un novo ciclo de acumulación, que durará de 1994 a 2007, e que se

caracterizará por unhas taxas sostidas de crecemento do PIB case descoñecidas até entón (7), e por un abrupto descenso do desemprego (8). Un ciclo, non está de máis apuntalo, sostido pola notábel flexibilización do réxime produtivo (sobre todo da forza de traballo) e, aínda máis, pola conformación dun circuío secundario de acumulación centrado na financiarización e no consumo impulsado polo endebedamento privado (López Hernández & Rodríguez López 2010, 186 ss.). Sexa como for, este novo ciclo, que mal se iniciaba no momento obxecto de análise, supuxo unha transformación en profundidade das condicións de explotación, precarización e exclusión social. En consecuencia, a apertura desta nova etapa económica non puido deixar de influír sobre o ámbito penitenciario e a composición da súa poboación. Se o heroinómano -e a súa inserción penal- pode ser visto como unha figura subxectiva arquetípica da exclusión social nun país caracterizado pola transformación produtiva e as altas taxas de desemprego (Rodríguez 2003, 119), a conclusión desa etapa económica sen dúbida influíu tamén sobre a progresiva finalización da fase do sistema penitenciario español centrada no devandito suxeito.

Sen prexuízo de as transformacións sociais mencionadas incidiren sobre a propia institución carceraria, condicionándoa na liña do que se denominou como etapa de transición, o sistema penitenciario español estaba entre 1995 e 2000 experimentando outras mutacións normativas e institucionais de gran transcendencia, que tamén supuñan un grao relevante de innovación.

2.3. O impacto da aprobación do CP 1995

Sen ningunha dúbida, a mudanza de maior impacto foi a definitiva aprobación en novembro de 1995, após un proceso de elaboración estendido durante tres lustros, dun novo Código Penal (LO 10/1995), que viña substituír o corpo legislativo da autocracia (CP 1944/1973). Como resulta evidente, a entrada en vigor do CP afectaría excesivamente ao sistema penitenciario español, non só durante a etapa analizada, senón tamén nos lustros seguintes. En maior medida aínda se se ten en conta que a promulgación do devandito corpo legal viuse acompañada pola aprobación, breve tempo despois, dun novo Regulamento penitenciario (RD 190/1996), que dun ou outro modo pretendía adecuar a normativa carceraria ás necesidades do novo Código.

O CP 1995 introduciu múltiples modificacións en relación co seu antecesor, polo que respecta tanto aos ilícitos en particular como ás regras xerais sobre o delito e a pena. De forma singular, cabe destacar a -moderada- innovación en materia sancionadora, coa creación de novas penas (arrestos de fin de semana e traballos en beneficio da comunidade), o reforzamento da suspensión condicional das penas privativas de liberdade ou a creación da institución da substitución da prisión. No entanto, o CP 1995 resultou ser claramente máis severo que o seu antecesor (Cid 2008, 3 ss.; Ibáñez 2003, 144 s.; Soto Navarro 2005, 34 s.). Unha razón fundamental diso ten que ver coa derogación da institución da redención de penas polo traballo (art. 100 CP 1944/1973), dispositivo de goberno da vida carceraria creado polo Regulamento dos Servizos de Prisións (Decreto de 2 de febreiro de 1956) e que supuña a redución da

condena nominal en 1/3 na maior parte das ocasións. Con independencia das duracións establecidas para as penas no CP 1995, a derogación desta institución foi un motivo básico do endurecemento que supuxo o novo corpo legal.

No entanto, como é evidente, un CP máis severo demora algúns anos en facer sentir os seus efectos gravosos. Tamén por iso o período 1995-2000 no sistema penitenciario español ha de ser entendido como de transición. A particular severidade do CP 1995, que ía servir de base á evolución da etapa seguinte, aínda non se manifestaba con claridade naqueles primeiros anos da súa vixencia. Non en balde, en 1999 o 38'6% dos reclusos condenados aínda estaba a cumprir a súa sentenza de acordo co código anterior, unha proporción que se ía reducindo a un ritmo acelerado durante ese lustro de transición(9). Probablemente iso contribuíu a que a derogación da redención de penas polo traballo non xerara grandes conflitos no goberno do cárcere.

Con todo, o CP 1995 tivo un efecto inmediato. Como consecuencia do principio de retroactividade das leis penais favorables (art.2.2 CP, disposicións transitorias LO 10/1995), un certo volume de reclusos viron acurtada a súa condena ou foron excarcerados ao longo de 1996. No entanto, e fronte ás previsións alarmistas que entón se enunciaron mediáticamente, o magro resultado dese proceso supuxo unha chamada de atención sobre a maior severidade do novo corpo legal (10).

2.4. A difusión dos novos tipos de centros penitenciarios

Un segundo sentido en que a última metade dos anos '90 ha de ser entendida claramente como período de transición no sistema penitenciario español é que nesa etapa comezan a inaugurarse os primeiros centros correspondentes ao ambicioso programa de construción de novos establecementos carcerarios posto en marcha a comezos da década (Jiménez Franco 2014, 521 s.). En concreto, o programa supuxo unha dupla transformación. En primeiro lugar, e de forma relevante, implicou a progresiva substitución dos clásicos cárceres radiais do período de pre- e após guerra por prisións de tamaño moito maior, coñecidas como "centros-tipo", e deseñadas a partir de unidades modulares (11). Este tipo de centros, pensados para ir abandonando progresivamente os establecementos anteriores, supuxo un mudanza moi notábel da vida en prisión. Por unha banda, non hai dúbida de que os novos centros melloraron sobremaneira as condicións de habitabilidade en relación con prisións con carencias gravísimas; xunto con iso, polo menos nun momento inicial, o programa de construción de novos centros permitiu afrontar os crónicos problemas de sobreocupación (12). Todo iso redundou nunha certa mellora das condicións da vida carceraria. No entanto, a "nova" prisión que foron creando os centros-tipo contaba tamén con evidentes desvantaxes. Por unha banda, a súa estrutura modular limitaba de maneira significativa o alcance das relacións persoais e da mobilidade dos presos. Por outra, a frecuente localización dos novos establecementos en lugares afastados das cidades dificultou os contactos co exterior e o réxime de visitas. Polo demais, as chamativas condicións de seguridade destas prisións, moi superiores ás dos

establecementos radiais dos centros urbanos, contribuíron a unha minimización das fugas e a unha superación da fase de motíns propia de fins dos anos '80 e comezos dos '90 (13).

A segunda transformación xerada polo programa de construción penitenciario dos anos '90 foi a creación dos centros de inserción social (CIS), nova figura de establecemento carcerario pensada para o cumprimento da prisión durante o réxime aberto e, na súa primeira etapa, das penas de arrestos de fin de semana. Sen dúbida esta innovación estaba orientada a profundar a separación entre os reclusos clasificados en segundo grao e os correspondentes ao terceiro grao; desta feita, a súa lóxica subxacente era confesadamente reintegradora, e de -aparente- reforzamento do réxime aberto. A iso obedecía tamén a opción de manter este tipo de establecementos en zonas urbanas, fronte á migración rural dos centros-tipo. No entanto, por evidentes límites orzamentais, o programa iniciouse reciclando funcionalmente as degradadas prisións urbanas como centros de inserción social, mantendo as súas condicións precarias (14).

2.5. A Política criminal do novo goberno conservador

Aínda que o CP 1995 e o programa de construción penitenciario son obra da etapa final do longo ciclo de gobernos centrais do PSOE, o período de evolución do sistema penitenciario español que se está analizando verificase fundamentalmente sob un Executivo conservador. O primeiro goberno do PP (1996-2000) tivo que administrar un CP que non apoiara e que, aparentemente, non se correspondía co seu programa político-criminal. No entanto, aquel goberno, entre outras razóns pola súa débil maioría parlamentaria, non impulsou mutacións na Política criminal de especial relevancia sobre o ámbito penitenciario. De feito, probabelmente a súa principal innovación nesta etapa foi a expansión -extensiva e intensiva- da criminalización do terrorismo (Ubasart i González 2008, 242 ss.) (15). Sexa como for, pola limitada relevancia cuantitativa das condenas por terrorismo no conxunto do sistema penitenciario, a prisión que se ía conformando ao longo da segunda metade da década non se viu particularmente afectada por eses obxectivos político-criminais.

2.6. A progresiva transformación da composición da poboación penitenciaria

Despois de todo o apuntado, non pode sorprender que se afirme que entre 1995 e 2000 o sistema penitenciario español viviu unha fase claramente de transición, atravesada por múltiples mutacións que presentaban elementos diferenciais a respecto da súa conformación anterior.

Neste sentido, só cabe engadir a iso unha última referencia. Como consecuencia fundamentalmente -mais non só- da conclusión do ciclo da heroína a composición da poboación penitenciario foi mudando progresivamente. Se até esa fase estivera composta, de forma claramente hexemónica, polos suxeitos criminalizados no cadro da que podería denominarse a loita contra a heroína, esa estruturación comeza a

diversificarse. As persoas caracterizadas por carencias económicas, sociais, formativas, laborais de diverso xénero, e que eran penadas por tráfico de drogas ou delitos patrimoniais xerados pola adición, van compartindo de forma crecente o espazo carcerario cun conxunto moito máis heteroxéneo de reclusos, que parecen adecuarse menos ao patrón subxectivo sobre o que se sustentou a regulamentación da vida carceraria durante as dúas décadas anteriores. No entanto, trátase dun proceso gradual, e que só se afirmará no decenio seguinte (16). A fins dos anos '90 a poboación maioritaria das prisións continuaba acomodándose á figura subxectiva do heroinómano criminalizado (17).

3. A expansión carceraria na fase do "milagre" económico: Evolución do sistema penitenciario español entre 2000-2010

Como se apuntou con anterioridade, o ano 2000 pode ser visto como o final da transición do sistema carcerario hispano. Nese momento comezan a manifestarse con claridade algunhas tendencias que caracterizarán a prisión durante toda a década, e que só conclúen en 2010, para dar paso a unha nova fase.

3.1. A consolidación das tendencias apuntadas entre 1995-2000

O primeiro trazo básico desta etapa é a consolidación das tendencias que comezan a manifestarse na segunda metade da década anterior. Noutras palabras, a fase de transición concluíu, e os primeiros anos do século ven o progresivo desenvolvemento dun modelo de prisión que presenta unha chamativa estabilidade nos seus trazos fundamentais, en gran medida consecuencia das mutacións iniciadas na etapa antecedente.

A efectos de mera aproximación, compre comezar apuntando que nesta etapa o ciclo da crise da heroína terminou por completo. Como se abordará *infra*, no cárcere da primeira década do milenio a figura subxectiva do heroinómano criminalizado perde definitivamente a súa hexemonía previa. Iso non implica que a punición do tráfico de drogas deixase de ser un obxectivo político-criminal da máxima transcendencia (Manjón Cabeza-Olmeda 2004, 5 ss.) (18), nin que as condicións socioeconómicas dos presos mutasen de maneira radical. No entanto, a privación de liberdade por delitos relativos a estupefacientes ou por ilícitos patrimoniais diversifícase, do mesmo xeito que o fan as pautas de consumo de drogas.

En segundo lugar, e de forma aínda máis clara, o ciclo económico de acumulación sustentado nun modelo económico netamente postfordista mantense, até o crack de 2008. Iso supón unha certa modulación do funcionamento da prisión no goberno da exclusión social. Non en balde, ao mesmo tempo que durante a maior parte da década crece de forma notábel a renda per cápita (19), o desemprego continúa descendo, até un mínimo histórico no segundo trimestre de 2007 (20). No entanto, parece difícil obviar que este ciclo de acumulación económica contribuíu a sentar as bases para a extraordinaria expansión da prisión vivida durante o período.

En terceiro lugar, durante esta etapa continúa avanzando o proceso de construción de establecementos penitenciarios planificado a inicios dos anos '90, con especial incidencia nas prisións de réxime aberto. Durante estes anos ábrese 6 centros-tipo (21) e un número extraordinariamente significativo de CIS (22), que desde 2003-2004 son reservados exclusivamente para o cumprimento en terceiro grao, desaparecida a pena de arrestos de fin de semana (23). No entanto, este importante investimento inmobiliario, moi en consonancia coas bases do ciclo de acumulación do momento, logo vai mostrarse como insuficiente (24). O proceso sen dúbida foi capital para soste a expansión penitenciaria vivida durante este período, mais non logrou superar os efectos perniciosos desa expansión sobre a vida carceraria. Por iso, na década estudada iníciase un novo programa de investimento inmobiliario en materia penitenciaria (Jiménez Franco 2014, 522 s.). En efecto, en 2005 anunciouse a construción de 11 novos establecementos, á marxe do importante investimento en CIS (25). Con todo, este novo programa haberá de afrontar as limitacións financeiras e orzamentarias que se manifestan ao final da década, e o seu nivel de execución será claramente máis limitado -e máis demorado- que o programa inmobiliario anterior.

Sen prexuízo de todo iso, nesta primeira década do século o sistema penitenciario español tamén ve consolidarse de forma normalizada a aplicación do CP 1995 (26), que comeza a despregar a súa severidade, reforzada mediante diversas reformas normativas aprobadas durante o período. Con todo, esta circunstancia merece un comentario máis detido, aínda que só sexa porque está na base do principal trazo característico do sistema carcerario entre 2000-2010: a súa notábel expansión.

3.2. A expansión extensiva do sistema penitenciario español entre 2000-2010

Con efecto, a primeira década do século será lembrada pola significativa expansión da prisión. Aínda que non atinxe os niveis do extraordinario crecemento experimentado durante 1986-1994, supón unha drástica mudanza de tendencia en relación coa etapa de estabilidade de fins da década anterior. Con efecto, se en 2000 a poboación penitenciario media foi de 45.104 reclusos, equivalentes a unha taxa de 113, en 2009 a media ascendeu a 76.079 presos, que correspondían a unha taxa de 165 (27). Noutras palabras, un crecemento do 68'7% da poboación penitenciaria total en apenas 9 anos, que ultrapasou con moito o -polo demais, importante- aumento da poboación residente (14'4%) (28).

Este extraordinario proceso de expansión do cárcere obedece, como é obvio, a unha pluralidade de factores. Algúns deles (ciclo de crecemento económico, importante investimento inmobiliario en materia penitenciaria) xa foron brevemente aludidos. Agora procede, por tanto, deterse noutros condicionantes de importancia aínda maior.

O amadurecemento da aplicación do CP 1995, como se suxeriu, sentou as bases para o proceso de expansión, tanto en termos extensivos como intensivos. Polo que fai á primeira desas vertentes, o CP 1995 operou como cadro normativo para a relevante

extensión dos procesos de criminalización, entre outras cuestións, mediante a ampliación do número e a variedade das condutas incriminadas. Con efecto, a primeira década do século viu unha formidábel ampliación tanto das condenas penais como das penas de prisión impostas (29). O efecto de todo iso foi o coñecido proceso de ampliación da rede (*net-widening*), que permitiu a punición e o encarceramento de suxeitos que previamente, antes da aplicación xeneralizada do CP 1995, mantiñáanse á marxe do sistema penitenciario. No entanto, a expansión do cárcere vivido durante esta década non só asentou neste proceso de ampliación, senón sobre todo no que podería denominarse a expansión intensiva (30).

3.3. A expansión intensiva do sistema penitenciario español entre 2000-2010

Alén do apuntado, os principais efectos da aplicación normalizada do CP 1995 non se deron no ámbito da ampliación da rede. Lonxe diso, a principal consecuencia do novo corpo legal foi o significativo crecemento da duración efectiva das condenas. A modo de mera referencia, a duración media da privación de liberdade era en 2000 de 13'1 meses (Tournier 2002, 32), mentres que en 2010 ascendeu a 19'3 meses (Aebi & Delgrande 2013, 127), o que supón un crecemento de 47'3% -non moi inferior á propia porcentaxe de aumento da poboación penitenciaria verificado durante a década-. En consecuencia, e como se apuntou, a razón fundamental da expansión do cárcere no período estudado foi o aumento da duración efectiva das penas, isto é, o que se denominou expansión intensiva.

As condicións normativas dese aumento estaban xa dadas na versión orixinal do CP 1995, mais víronse reforzadas mediante diversas modificacións experimentadas polo corpo legal a comezos da década. Polo que fai á primeira destas cuestións, o texto orixinario do CP 1995 xa facilitaba o crecemento da duración das condenas, non só como consecuencia do aumento nominal das penas de prisión susceptibles de imposición por diversos delitos (sinaladamente, os de máis frecuente aplicación, como os patrimoniais e os de drogas), senón sobre todo pola mencionada derogación da redención de penas polo traballo.

Se todo iso xa era en si preocupante, algunhas reformas do código aprobadas durante o segundo goberno central do PP (2000-2004) viñeron reforzar de forma moi notábel o endurecemento punitivo que articulaba o CP 1995. Nesa lexislatura, caracterizada por unha importante contestación a un goberno do PP que, con todo, contaba con maioría absoluta, verificáronse algunhas reformas que tiveron un impacto directo sobre a expansión do cárcere, orientadas á ampliación da criminalización (LO 15/2003) mais sobre todo ao aumento da duración efectiva do cumprimento, nunha clave teleolóxica claramente neutralizadora (LO 7/2003).

O impacto sobre a expansión intensiva do cárcere da segunda destas normas, a LO 7/2003, non pode ser minusvalorado. Toda a lei, non en balde denominada "de medidas de reforma para o cumprimento íntegro e efectivo das penas", estaba orientada a dificultar a excarceración, en particular en relación con penas graves. A

estes efectos, compre citar as súas principais innovacións: a) a elevación do límite máximo de cumprimento da pena de prisión en caso de concurso real de delitos a 40 anos (art. 76 CP); b) a ampliación dos efectos e dos supostos de aplicación do réxime de cumprimento efectivo das penas (art. 78 CP); c) o establecemento dun denominado "período de seguridade", que impedía o acceso ao terceiro grao antes do cumprimento da metade da condena en penas de prisión graves (art. 36.2 CP); d) o endurecemento dos requisitos para acceder ao terceiro grao, en particular mediante a esixencia da satisfacción das responsabilidades civís (art. 72.5, 72.6 LOGP); e) o endurecemento dos requisitos para acceder á liberdade condicional, requirindo, entre outras cuestións, a satisfacción das responsabilidades civís (art. 90.1 CP).

Boa parte destas reformas estaban impulsadas pola vontade de endurecer de forma ilimitada as condenas de prisión en casos de terrorismo (v.gr., as modificacións dos arts. 76, 78 CP); no entanto, a súa formulación permitía a aplicación a outros supostos, como efectivamente aconteceu. No entanto, en liña de principio probabelmente as reformas máis preocupantes en materia de aumento da duración efectiva do encarceramento eran as que afectaban o acceso ao terceiro grao e á liberdade condicional (arts. 72.5, 72.6 LOGP, 90.1 CP), na medida en que elas non se contemplaba de forma exclusiva a posibilidade de progresión penitenciaria para suxeitos insolventes. De feito, na etapa inmediatamente posterior á aprobación da lei, a Administración penitenciaria estatal (mediante a Instrución 9/2003) fixo unha interpretación moi estrita das condicións de progresión, o que podía conducir a unha restrición xeneralizada do terceiro grao e a liberdade condicional. Con todo, a situación foi transitoria: probabelmente polos problemas de gobernabilidade da vida carceraria que podería acarretar a aplicación rigorosa das novas normas, a Administración penitenciaria do novo goberno mudou a exéxese (fundamentalmente, mediante a Instrución 2/2005) e asumiu a posibilidade de paso ao terceiro grao nos frecuentes casos de reclusos insolventes.

Sen prexuízo desta última evolución interpretativa, a LO 7/2003 supuxo a consolidación dunha orientación punitiva neutralizadora no sistema penal -e penitenciario- español (Faraldo Cabana 2004, 317; González Cussac 2003, 22, 24; Portilla Contreras 2007, 143). Comparada con ela, todas as reformas penais verificadas desde o fin da autocracia franquista palidecen. No entanto, a inmediatamente posterior LO 15/2003 tamén introduciu algunhas modificacións que operaban no sentido da expansión do cárcere. Aínda que a súa influencia no ciclo expansivo da década intúese claramente menor que a correspondente á LO 7/2003, procede mencionar algunhas innovacións que aumentaron o uso da prisión: a) o aumento da severidade das regras de determinación da pena en materia de concurrencia de circunstancias modificativas xenéricas e de delito continuado (arts. 66, 74.1 CP); b) a introdución da circunstancia agravante xenérica de multirreincidencia (art. 66.1.5ª CP); c) o endurecemento do tratamento penitenciario outorgado á comisión reiterada de determinadas faltas contra as persoas ou contra o patrimonio (arts. 147.1, 234 e 244 CP); d) a redución do límite mínimo da pena de prisión, de 6 a 3 meses (art. 36.1 CP).

3.4. A Política criminal da primeira década do século

Como se insinuou, as principais innovacións político-criminais da etapa histórica analizada producíronse durante a segunda lexislatura de goberno central do PP (2000-2004). Neste sentido, a orientación político-criminal dese período presentou certas continuidades en relación coa fase anterior, mais tamén claros compoñentes de innovación.

A continuidade veu dada pola sempiterna preocupación por aumentar de forma constante a severidade punitiva en relación cos delitos de terrorismo. Como quedou apuntado, boa parte das medidas incorporadas pola LO 7/2003 achan o seu sentido nesa preocupación neutralizadora. O propio compendio da novidade xurisprudencial representada pola STS 197/2006, de 28/II, que deu vida á exéxese comunmente coñecida como "Doutrina Parot". Tal interpretación viña aplicar -ademais, de forma retroactiva- as regras de cumprimento efectivo das penas de prisión previstas no art. 78 CP 1995 aos suxeitos condenados en virtude do CP 1944/1973, sen que houbera base legal para iso. A exéxese respondía á obsesión colectiva xerada a comezos de 2006 pola excarceración de determinados condenados por terrorismo que entón levaban dúas décadas en prisión (31). No entanto, e do mesmo xeito que sucedeu coas reformas da LO 7/2003, ese aumento da media da duración efectiva das condenas non foi aplicada só a casos de terrorismo (32).

Esta tendencia á xeneralización do endurecemento das penas de prisión resulta consoante coa Política criminal do momento. Con efecto, o Executivo do PP 2000-2004 non só estaba preocupado polo constante endurecemento da punición do terrorismo, nin por implantar o seu programa tradicional de restrición da progresión ao terceiro grao e á liberdade condicional. Xunto con iso, o goberno levou adiante nos primeiros anos da década unha axenda de aumento da punición da pequena criminalidade urbana, que tería plasmación fundamentalmente na LO 15/2003. Ese programa punitivo viuse acompañado por unha densa retórica securitaria, escenificada fundamentalmente en 2002-2003, con frecuentes apelacións ao grave aumento da criminalidade (33), á problemática situación da inseguridade (34) e, por vez primeira de forma masiva, á xeneralizada implicación de suxeitos migrantes na pequena delincuencia (García Arán & Peres-Neto 2008, 172 s.; Medina Ariza 2004, 1304 ss.; Monclús Masó 2008, 332 ss.). Esta retórica racializada -se non racista-, parcialmente reproducida en 2006 en relación cos roubos con forza en vivendas de sectores de alto poder adquisitivo (Fernández Bessa et al. 2008, 239 ss.; Rebollo Vargas 2008, 67 ss.), contribuíu a sentar as bases da emerxencia da figura subxectiva por antonomasia da prisión da primeira década do século: o migrante.

3.5. A emerxencia do migrante como suxeito prioritario do control penitenciario e penitenciario

Sen prexuízo da notábel influencia da aplicación xeneralizada do CP 1995 na expansión penitenciaria que caracteriza o período analizado, tal evolución non

podería producirse sen a verificación dun feito tanto ou máis relevante que a entrada en vigor daquel corpo legal: a inserción masiva de suxeitos migrantes nos circuitos da criminalización.

A chegada ao territorio español dun moi importante continxente de persoas migrantes, aproximadamente 5'1 millóns entre 2000 e 2010³⁵, é un feito maior da situación social da primeira década do século, do mesmo xeito que a súa influencia foi innegábel polo que se refire ao sostemento do ciclo económico de acumulación 1994-2007, alimentado pola extrema flexibilidade da forza de traballo foránea (Fernández Bessa 2008, 156; Rodríguez 2003, 76 s.; Romeu 2010, 86, 93). En consecuencia, durante este período a exclusión social aparece connotada pola presenza masiva de persoas migrantes, que en proporcións moi relevantes (máis dun millón nalgúns momentos desa etapa; Carrasco Carpio 2008, 231 s.) carecen de permisos de residencia e, en consecuencia, dos dereitos máis básicos. Deste xeito, o sistema penal e penitenciario volve asentar a súa tradicional función de control e xestión dos suxeitos en situación de exclusión, probabelmente cunha intensidade perdida desde a finalización do ciclo da heroína. No entanto, fronte a tal antecedente, o sistema penitenciario e o propio cárcere oriéntanse en relación cos suxeitos nunha liña practicamente exclusiva de custodia (máis en concreto, de custodia en espera da expectativa de deportación), en consonancia coa súa consideración como estraños, carentes de liberdade de circulación e residencia no territorio español, e supostamente chamados a abandonalo. Así, a punición e o cárcere en relación cos suxeitos migrantes operan unha función de intimidación xeral (dentro do colectivo), como incentivo do sometemento ás gravosas condicións de subordinación económica, social, cultural e xurídica que padece ese grupo humano (Calavita 2003, 407 s.; Romeu 2010, 56 s.).

En consecuencia, non pode sorprender que a expansión penitenciaria desta década se fixese fundamentalmente a través do encarceramento masivo dos migrantes. Se en 2000 a poboación estranxeira media en prisión era o 19'9%, en 2010 esa cifra ascendera até o 35'6% (36). Dito doutro xeito, se ao longo da década a poboación penitenciario de nacionalidade española aumentou un 31'8%, a estranxeira fíxoo en moita maior medida: un 192'7%. A Política criminal da época tratou de ser consoante con esta conxuntura, nunha dirección caracterizada pola exclusión neutralizadora e a economía de custos. Con efecto, aínda que a substitución da prisión por expulsión para os suxeitos migrantes irregulares xa estaba presente na versión orixinal do CP 1995, a LO 11/2003, aprobada como consecuencia da retórica política de criminalización dos migrantes anteriormente mencionada, convertíaa en medida obrigatoria. A reforma, emporiso, tivo unha aplicabilidade limitada, xa que desde a STS 901/2004, de 8/VII, se xeneralizou unha interpretación xurisprudencial que veu eludindo con frecuencia a aplicación da expulsión substitutiva nos casos de condena a prisión de migrantes irregulares (Brandariz García 2011, 189 ss.). Polo demais, ao longo da década o nivel de execución efectiva da expulsión penal de condenados migrantes foi moi limitada.

De feito, esta situación só mudou coa creación en 2007 da BEDEX (Brigada de Expulsión de Delincuentes Estranxeiros) no cadro da Policía Nacional.

Sen prexuízo destes desaxustes na aplicación da expulsión, a orientación do sistema penitenciario e penitenciario cara á xestión da exclusión e o disciplinamento dos suxeitos migrantes tivo consecuencias de notábel relevancia durante este período, que se estenderían até a etapa posterior. En primeiro lugar, os suxeitos migrantes foron introducidos de forma crecente nos circuitos da criminalización. A modo de referencia, se en 2000 a porcentaxe de condenados migrantes era do 7'0%, esa cifra ascendeu até o 27'8% en 2010 (37). Por outra banda, xunto a este efecto de ampliación da rede, hai constancia de que en xeral as penas impostas aos migrantes viñeron sendo máis graves que as aplicadas a condenados de nacionalidade española polos mesmos delitos (Calvo et ao. 2004, 198 ss.; Fernández Bessa et ao. 2008, 231).

En segundo lugar, a entrada masiva de reclusos migrantes no cárcere puxo de relevo os límites do modelo penitenciario español. Aínda que en ningún momento chegaron a ser maioría en termos numéricos na poboación penitenciaria, os reclusos migrantes transformaron en profundidade a vida carceraria. Á marxe doutros efectos sobre a convivencia cotiá, esta mutación revelou a obsolescencia dun modelo penitenciario normativamente reintegrador que, no mellor dos casos, estaba pensado para os reclusos-tipo das primeiras décadas posteriores ao período autocrático (Ruiz Rodríguez 2009, 209). Desta feita, os recursos de tratamento dispoñíbeis, centrados en modelos carenciais alleos aos reclusos migrantes, non souberon dar resposta á pretensión de rehabilitación deste xénero de suxeitos. Esa inadecuación resulta especialmente manifesta en relación co réxime de visitas, a concesión de permisos ou o acceso ao terceiro grao e á liberdade condicional, condicionados a requisitos de medición das expectativas de reintegración moi distantes dos modelos vitais dos presos migrantes (Monclús Masó 2008, 329; Ruiz Rodríguez 2009, 202 s.). Ante esa situación, as reformas e adecuacións foron moi limitadas (v.gr., garantir o traballo penitenciario aos reclusos migrantes, mediante Acordo do Consello de Ministros de 1/VII/2005), como consecuencia dun cadro normativo sempre presidido pola expectativa de expulsión ulterior á prisión. Con independencia de que esa deportación con gran frecuencia non é levada a cabo, a súa mera previsión impediu a adaptación do modelo reintegrador en relación con este tipo de reclusos, verdadeiros protagonistas da expansión carceraria dos anos 2000-2010.

4. A progresiva adaptación do cárcere ao ciclo da Gran Recesión: Evolución do sistema penitenciario español a partir de 2010

En maio de 2010 a Gran Recesión, iniciada dous anos antes, entra en Europa na súa fase máis profunda, na que un gravísimo endebedamento empresarial e un excesivo endebedamento bancario convértese en endebedamento público. Talvez non como mera coincidencia, en maio de 2010 a poboación penitenciario española atinxe a súa cifra máis elevada desde a primeira postguerra (1942) (38): 76.951 reclusos, equivalentes a unha taxa de 166. A partir dese momento, iníciase un proceso inédito

desde a fin da autocracia franquista: nun sistema penitenciario que só coñecera descensos da poboación penitenciario en 1977, 1983, 1986 e 1995-1996, prodúcese unha diminución sostida do número de presos, que en termos totais redúcese un 14'5% entre maio de 2010 e setembro de 2014, até chegar a unha taxa de 141 (39). Esta situación insólita pon fin ao longo ciclo de expansión do cárcere da década anterior, e introduce o sistema penitenciario español no cadro histórico da Gran Recesión.

4.1. A Gran Recesión como contexto da evolución recente do sistema penitenciario

Como se sinalou con anterioridade, o ciclo longo de acumulación 1994-2007 non deixou de ter influencia sobre a evolución do sistema penal e penitenciario, conformando as condicións da exclusión social e da súa xestión punitiva, e sentando as bases orzamentais da expansión carceraria. Do mesmo xeito, o sistema penitenciario non pode deixar de verse influído por unha fase económica de tal relevancia como a Gran Recesión. Con efecto, se entre 1995-2008 o PIB (a prezos de mercado) aumentou a unha media anual do 4'3%, entre 2008-2013 desceu a unha media do 1'5% (40), e o gasto público foi recortado nunha medida aínda maior durante este último período.

Como corolario deste contexto macroeconómico, a exclusión social tamén aumentou de maneira extraordinaria durante a etapa analizada. O desemprego aumentou do 11'2% no terceiro trimestre de 2008 ao 23'7% no mesmo período de 2014 -após un pico histórico a comezos de 2013 (41), e a porcentaxe de poboación en risco de pobreza subiu do 23'3% en 2007 ao 27'3% en 2013 (42). Nesas condicións talvez moitos sectores agardaban un aumento da criminalidade. Con todo, os datos disponibéis non permiten afirmar que fose así, senón todo o contrario. As cifras de delincuencia rexistrada mostran que a taxa de criminalidade era en 2008 de 51'9 e en 2013 situouse en 46'1, o que supón un significativo descenso do 11'1% en cinco anos (Ministerio do Interior 2014, 148).

No entanto, é altamente dubidoso que este descenso do número de ilícitos denunciados ou descubertos explique a contracción do sistema penitenciario vivida desde o inicio desta segunda década do século.

4.2. O sistema penitenciario da Gran Recesión

A evolución da delincuencia non pode determinar a contracción da prisión porque o funcionamento do sistema penitenciario decorreu á marxe desa tendencia da criminalidade.

Con efecto, durante o período da recesión continuou aumentando o número de detencións, condenas e penas de prisión impostas (43). Non o fixo, en troca, o número de penas de prisión superiores a 2 anos, que con carácter xeral fican á marxe da posibilidade de suspensión e substitución (ex arts. 81, 88 CP) (44); de feito, esta é

unha referencia relevante para entender a dinámica da actual fase de contracción. Ante esta situación, non parece especialmente ousado relacionar a contracción do sistema penitenciario español co contexto da Gran Recesión. Nese proceso abrupto de crise económica, repartición inequitativa dos recursos disponibéis e recorte severo do gasto público, o sistema penitenciario non podía continuar a súa fase expansiva; máis aínda, nun momento económico de emerxencia como o presente nin sequera podía manterse nunha fase de estabilidade da súa poboación. En tal contexto, o sistema penitenciario español tivo que adaptarse á escaseza de recursos (45).

Como se verificou, este proceso constitúe sen dúbida unha interrogante maior; no entanto, unha investigación dos datos disponibéis permite avanzar algunhas hipóteses de certa solidez. En concreto, polo menos catro elementos poden contribuír a deliñar unha resposta a esa interrogante.

Táboa 1. *Evolución da poboación penitenciario estranxeira e da proporción de presos preventivos, 2010 (maio)-2014 (setembro)*

Ano	2010 (maio)	2014 (setembro)
Taxa poboación penitenciaria	35'7%	30'4%
Taxa presos preventivos	20'4%	13'2%

Fonte: SGIP

En primeiro lugar, e de forma especialmente relevante, o descenso da poboación penitenciaria afectou ante todo aos reclusos migrantes, como pode verse na Táboa 1.

Con efecto, entre o momento simbólico de maio de 2010 e setembro de 2014, a poboación penitenciario estranxeira diminuíu un 26'0%, mentres que o número total de reclusos de nacionalidade española fíxoo só un 6'9%. Esta situación non pode explicarse a partir dos datos de detencións, condenas ou penas de prisión impostas a estranxeiros, que mantiveron unha lixeira tendencia á alza en termos absolutos e unha certa estabilidade en termos relativos. Por iso, o chamativo descenso da poboación penitenciario estranxeira só pode entenderse a partir da prioridade establecida polo Ministerio do Interior en relación coas denominadas "expulsións cualificadas" (46), que creceron desde 5564 en 2008 até 7582 en 2013 -após sucesivos picos en 2011 e 2012-47. En consecuencia, compre entender que un primeiro dispositivo de descenso da poboación penitenciaria foi a maior frecuencia de execución das expulsións en relación con migrantes condenados, reclusos ou ex reclusos, unha medida que mostra unha evidente orientación xerencialista en relación coa xestión de recursos escasos, tanto na política penitenciaria como na de control migratorio.

En segundo lugar, o mencionado descenso das penas de prisión superiores a 2 anos permite intuír que o segundo mecanismo de descenso da demografía carceraria remite á LO 5/2010 de reforma do CP (Forero Cuéllar & Jiménez Franco 2014, 27 ss.; Rodríguez & Larrauri 2012, 12, n. 12). Esta norma constitúe o momento maior do

programa político-criminal do executivo socialista que ocupou o goberno estatal entre 2004-2012. Trátase dunha lei moi extensa, con modificacións en múltiples ámbitos. No entanto, e á marxe doutras mudanzas de certa relevancia na materia estudada (v.gr., a conversión do período de seguridade aos efectos do terceiro grao en potestativo, ex art. 36.2 CP), destaca a reforma dos delitos de tráfico de drogas (arts. 368 ss. CP), que viron reducidos de forma relevante os seus cadros de penalidade. Máis que probablemente, esta redución da duración das penas por delitos que teñen tanta transcendencia no ámbito carcerario contribuíu á propia contracción do sistema penitenciario durante o período analizado.

En terceiro lugar, un elemento fundamental da recesión penitenciario do último período é que se concentrou de forma moi significativa nos presos preventivos, como pode verse tamén na Táboa 1. En efecto, mentres o total de reclusos condenados descendeu o 6'6% entre maio de 2010 e setembro de 2014, o número de reclusos preventivos fíxoo o 43'9% (48). Un descenso tan acusado xera interrogantes de relevancia. Sen dúbida, nesta evolución influíu a reforma da LO 5/2010, que no caso do subtipo atenuado de tráfico de drogas *que non causen grave dano á saúde* (art. 368 CP) situou o cadro de penalidade nun ámbito que, en atención á regulación da prisión provisional contida no art. 503.1 LECrim, seguramente contribuíu a desincentivar a imposición da privación de liberdade cautelar neses casos por parte dos xuíces. No entanto, a intensidade do descenso que mostran os datos evidencia que o apuntado só pode ser unha parte da explicación, co que a cuestión continúa xerando interrogantes.

En cuarto lugar, é moi probábel que este proceso de contracción do cárcere en España fose gobernado dalgún modo polas Administracións penitenciarias estatal e catalá, facendo uso dos instrumentos que posúen, en fase de execución de pena, para conter o volume de poboación penitenciario (49). Esa orientación xerencialista plásmase na reorganización da política de expulsións, mais probabelmente tamén estivo presente en materia acceso ao terceiro grao e á liberdade condicional (50). Aínda que os datos disponibéis neste punto son incompletos, algunha fonte permite constatar que aínda que o acceso ao terceiro grao mantivo certa estabilidade ao longo de período, o número de persoas que progresaron á liberdade condicional parece experimentar un aumento certamente exponencial (51).

Sen prexuízo de todo iso, a fase actual do sistema penitenciario español implica transformacións máis profundas do que poden evidenciar as cifras citadas, aínda na súa transcendencia. A escaseza de recursos e a adaptación do cárcere ao tempo da Gran Recesión comportaron, sobre todo, cortes de dereitos das persoas presas e un significativo endurecemento das condicións de vida en prisión. Por moito que o descenso demográfico teña mellorado a situación de sobreocupación (52), o corte do gasto implicou a precarización dos servizos sanitarios dos establecementos, ou dos xa escasos servizos de asistencia xurídica penitenciaria (Forero Cuéllar & Jiménez Franco 2014, 27 ss.). Alén diso, seguramente non houbo un aspecto da vida carceraria

que quedase inmune a estes recortes; de feito, hai indicios de que conduciu mesmo a unha degradación da alimentación dos reclusos. En suma, a contracción do sistema xera unha situación bastante menos optimista do que podería parecer, á vista dos datos que pon de relevo unha finalización do ciclo da expansión carceraria.

O interrogante fundamental que suscita esta situación é en que medida o cárcere do tempo da Gran Recesión está a dar lugar a un novo modelo penitenciario. Xunto a iso, procede preguntarse en que medida non se está vivindo unha situación meramente conxuntural, que dará paso en breve prazo a un novo tempo de expansión (53). Parece obvio que cos datos disponibéis neste momento as respostas a esas cuestións non poden ultrapasar o estadio da hipótese. No entanto, se o ciclo económico recesivo-de estancamento continúa a dilatarse no tempo, como todo parece apuntar, é dubidoso que o sistema penitenciario español poida iniciar unha nova fase de expansión e desatención dos límites dos recursos públicos, que foron as súas características básicas desde a morte do ditador.

5. (A modo de) Conclusión: Liñas xerais de transformación discursiva e teleolóxica da penalidade

Despois de todo o avanzado, parece evidente que, como cabería esperar, o sistema penitenciario español experimentou intensas mudanzas normativas, institucionais e -en gran medida- funcionais ao longo das dúas últimas décadas. Por iso, a modo de conclusión, procede reflectir sobre se tales mutacións facilitaron, ou se viron acompañadas, pola emerxencia dunha nova penalidade carceraria, isto é, pola difusión e consolidación de innovacións discursivas e/ou teleolóxicas en relación coa prisión. Trátase, en certa medida, de sintetizar e expor de forma máis estruturada cuestións que se han ir examinando ao longo do percorrido diacrónico do texto.

Neste punto, compre observar, como conclusión xenérica, que as transformacións discursivas e axiolóxicas verificadas durante o período analizado foron máis lentas e parciais que as mudanzas normativas ou institucionais. Con efecto, o sistema penitenciario español, caracterizado por un expansionismo aparentemente ilimitado e por unha certa inelasticidade institucional, mostrou escasa permeabilidade ás tendencias xerencialistas tan relevantes nos modelos carcerarios doutros países durante esta etapa (Hannah-Moffat 2013, 129 s.; Kemshall & Wood 2008, 612, 614). Xunto con iso, aínda que se trata dunha fase en que a neutralización se introduciu decididamente no deseño lexislativo das sancións, co decidido apoio á proliferación de penas de moi longa duración, e mesmo pretendeu influír sobre as restricións normativas ao acceso ao terceiro grao e á liberdade condicional -mediante as reformas operadas pola LO 7/2003-, a consolidación dunha orientación neutralizadora foi só parcial. É certo que o sistema penitenciario español se adaptou á existencia normalizada de penas de moi longa duración de cumprimento efectivo, algo impensábel hai dúas décadas (54). No entanto, a cando menos problemática aplicación das restricións ao terceiro grao e á liberdade condicional evidenciou que o impulso neutralizador se viu diluído no ámbito da execución penitenciaria, entre

outros motivos polas friccións que xera na orde informal da vida carceraria.

Fronte a todo iso, e do mesmo xeito que se constatou en moitos outros lugares (Cliquennois 2006, 365 ss.; Hörnqvist 2010, 114 ss.), a prisión española mostrou máis ben unha chamativa resistencia da teleoloxía rehabilitadora. No entanto, non hai nada niso especialmente promisorio, nin cabe ver nesa constatación unha especial sensibilidade constitucional ou -sendo o caso- garantista do sistema penitenciario español. A pervivencia do rehabilitador verificase máis ben no ámbito das retóricas e no dos *habitus* da Administración penitenciaria e dos seus operadores (Lynch 1998, 844 ss.; Cheliotis 2006, 321 ss.), nun modelo carcerario que non se viu sometido ás profundas transformacións institucionais que requiriría a súa orientación unidimensional e decidida cara ao modelo da prisión-almacenamento en clave inhabilitadora. En consecuencia, na microfísica cotiá da vida penitenciaria a rehabilitación continúa sendo pouco máis que unha xustificación lexitimadora, dada a pobreza de recursos, a inidoneidade do tratamento ou a escasa atención prestada á intervención reintegradora, carencias que perviviron ao longo das dúas décadas (Rivera Beiras 2006, 782 ss.). En suma, da perspectiva da *penalidade*, feita de discursos, xustificacións e prácticas, o trazo fundamental da prisión española das dúas últimas décadas é o mantemento -fundamentalmente retórico- dunha xustificación rehabilitadora en convivencia, en absoluto sinxela, con certos trazos emerxentes de xerencialismo penitenciario (55) e cunha relevante penetración da neutralización, aínda que máis sólida no plano legislativo que no de execución (56).

Por último, procede retomar dúas cuestións en certa medida xa avanzadas, que introducen matices de relevancia na conclusión xeral recentemente exposta. En primeiro lugar, o sistema penitenciario perdeu unha parte moi significativa da súa finalidade rehabilitadora en relación cos reclusos migrantes, que constituíron o sector máis importante -cualitativamente- da súa poboación durante a primeira década do século (García España 2007, 120, 134; Monclús Masó 2008, 329, 438, 495). En relación coa maior parte deles, a pena de prisión orientouse a un obxectivo de pura custodia, en espera dunha eventual expulsión futura.

En segundo lugar, todo o afirmado en relación coa hibridación de racionalidades e teleoloxías no cárcere hispano do presente debe tomarse con máis cautela na última etapa, en que o expansionismo infinito do sistema penitenciario mostra un mudanza de ciclo. Nesta fase, as consideracións economicistas de eficiencia de custos, probabelmente de forma non moi planificada, han ir penetrando nun sistema até entón moi pouco preocupado polo gasto público (57). O resultado é que a prisión do presente se ve obrigada a ser un cárcere máis barato e, nesa medida, en liña de principio máis xerencial.

NOTAS

1 O presente traballo foi realizado no cadro do proxecto de investigación I+D+i: *¿RESOCIALIZACIÓN O INCAPACITACIÓN? SOSTENIBILIDAD DEL SISTEMA PENITENCIARIO ESPAÑOL ANTE LAS NUEVAS REALIDADES DELICTIVAS Y DEMANDAS DE SEGURIDAD*, con referencia DER2011-27337, do Ministerio de Economía y Competitividad. Investigación dirixida por José Ignacio Rivera Beiras. Observatori del Sistema Penal I els Drets Humans de la Facultat de Dret, Universitat de Barcelona (UB).

2 *Vide.* para estes datos a Estatística de poboación recluída do INE (www.ine.es; acceso: 26 de novembro de 2014).

3 De acordo cos datos de Carreiras & Tafunell 2006, 1022 s. (até 1989) e da Estatística de poboación recluída do INE (desde 1990) a poboación penitenciaria media foi en 1975 de 8.840 presos, equivalentes a unha taxa de 28, mentres que en 1994 a cifra multiplicouse até 47.144 reclusos, cunha taxa de 120.

4 Os estudos Plan Nacional sobre Drogas 2009, 48 ss.; Sánchez-Niubo et al. 2009, 248 ss., estiman que o acusado descenso do consumo de heroína en España iniciouse polo menos a comezos dos '90, cunha certa tendencia á estabilización durante o presente século. Polo demais, ambos os textos estiman que o número de consumidores problemáticos en España é hoxe unhas 25 veces inferior ao que era a inicios dos anos '80. *Vide.* así mesmo Mirou Miquel 2005, 310.

5 Como parece evidente, en relación con esta mudanza de tendencia hai que ter en conta tamén a crise de mortalidade derivada da SIDA, que dicimou a poboación de heroinómanos encarcerados (*vide.* Mirou Miquel 2005, 310; Rivera Beiras 2003, 385 ss.).

6 De acordo cos datos da EPA do INE (www.ine.es; acceso: 26 de novembro de 2014), no primeiro cuadrimestre de 1994 a taxa de desemprego chegou ao 24,5% da poboación activa.

7 De acordo coas cifras de contabilidade nacional do INE (www.ine.es; acceso: 26 de novembro de 2014), o PIB español creceu de forma sostida desde 1994-2008, ultrapasando o 4% anual en 1998-2000 e, de novo, en 2006.

8 De acordo cos datos da EPA do INE, a taxa de desemprego desceu de forma tendencialmente continuada desde principios de 1994 até 2007, e no segundo trimestre dese ano chegou ao 7,9% da poboación activa, cifras moi afastadas das que se derivan do seu aumento abrupto desde 2008 en diante.

9 A modo de referencia, en 1998 a proporción media dos reclusos condenados que cumprían a súa pena de acordo co CP derogado era o 56,5%, mentres que en 2000 xa se reduciu ao 25,1% do total da poboación carceraria. Datos tomados da Estatística de poboación recluída do INE (www.ine.es; acceso: 29 de novembro de 2014).

10 Con ocasión da aprobación parlamentar do CP 1995, o entón portavoz do PP en cuestións de xustiza, F. Trillo, declarou que máis de 13.000 reclusos serían excarcerados como consecuencia da aplicación retroactiva da norma. En realidade, ao final do proceso de aplicación retroactiva só uns poucos centenaes foran excarcerados (*vide.* Ferreiro 2010, 26).

11 Delas, entre 1995 e 2001 abríronse as da Lama (Galiza), Albolote (Andalucía), Alxeciras (Andalucía), Córdoba (Andalucía), A Moraleja (Castilla-León), León (Castela-León), Madrid V, Soto del Real (Madrid), Madrid VIN, Aranjuez (Madrid), Mallorca (Balears), Teixeiro (Galiza) e Topas (Castilla-León).

12 A taxa de ocupación do sistema penitenciario español estimábase en 106% en setembro de 2000 (cfr. Tournier 2001, 11).

13 A modo de referencia, en 2011 só se produciron 9 fugas en sentido estrito (isto é, fugas directas da prisión) no conxunto do sistema penitenciario español, incluída Catalunya (cfr. Aebi & Delgrande 2014, 126).

- 14 No ano 2000 só se inaugurou o CIS “Vitoria Kent” de Madrid.
- 15 Compre citar, neste sentido, a reforma do CP en materia de terrorismo operada pola O 7/2000, de 22/XII.
- 16 Sen prexuízo das limitacións dos datos para representar un tipo prevalente de clientela penitenciaria, de acordo coas cifras do SPACE I do Consello de Europa, en setembro de 1997 o 30'4% dos reclusos condenados do conxunto do sistema penitenciario español foran sentenciados por delitos de tráfico de drogas, mentres que o 47'7% estaban en prisión por roubos e furtos (cfr. Tournier 1998, 29). En setembro de 2000 esas cifras representaban, respectivamente, o 28'4% e o 49'8% do total de condenados do sistema (cfr. Tournier 2001, 22). Finalmente, en setembro de 2011 os reclusos condenados por tráfico de drogas representaban o 25'8% da poboación penal condenada, mentres que os sentenciados por roubos e furtos constituían o 34'6% (cfr. Aebi & Delgrande 2014, 94).
- 17 *Vide.* neste sentido a caracterización dos patróns subxectivos dos presos que facían os traballos Ríos Martín & Cabrera Cabrera 1998; Asociación Pro Derechos Humanos 1999.
- 18 *Vide.* neste sentido o lento descenso das porcentaxes de poboación penitenciaria condenada por tráfico de drogas que se dá entre 1997-2012, mencionados na nota 15.
- 19 De acordo coa Estatística de contabilidade nacional do INE (www.ine.es; acceso: 27 de novembro de 2014), a renda nacional dispoñible neta *per cápita* creceu un 42'4% entre 2000-2008, desde 13.693€ a 19.492€ , para descer un 6'7% no cinco anos seguintes.
- 20 Dato tomado da EPA do INE (www.ine.es; acceso: 27 de novembro de 2014). Ao mesmo tempo, durante o período a desigualdade -medida de acordo co índice GINI- mantívose tendencialmente estábel: de acordo cos datos de Eurostat (epp.eurostat.ec.europa.eu; acceso: 27 de novembro de 2014), pasouse dun índice GINI de 32 en 2000 a 31'9 en 2008, para ascender até 34'4 en 2010.
- 21 En concreto, trátase dos centros penitenciarios de Alacant II, Villena (Comunidade Valenciana), Castelló II (Comunidade Valenciana), Madrid VII, Estremera (Madrid), Porto III (Andalucía), Sevilla II (Andalucía) e Zaragoza (Aragón). Xunto con iso, en 2011 ábranse os centros-tipo de Araba/Álava (País Vasco), As Palmas II (Canarias) e Murcia II (Murcia).
- 22 En concreto, entre 2000 e 2010 abríronse 22 CIS, e 3 máis se inauguraron en 2011-2012.
- 23 A todo iso hai que sumar a apertura, entre 2008-2011, das unidades penitenciarias de nais de Palma de Mallorca (Balears), Sevilla (Andalucía) e Madrid (Madrid). Esta política de construción de pequenos centros penitenciarios para reclusas nais constituíu unha das liñas fundamentais de innovación da xestión carceraria do goberno estatal socialista entre 2004-2011 (Gallizo 2013), impulsada por unha certa mirada de xénero e rehabilitadora.
- 24 A modo de referencia, de acordo cos datos do SPACE I do Consello de Europa, en setembro de 2005 a taxa de ocupación do sistema penal español era do 133'7% (cfr. Aebi & Stadnic 2007, 16), mentres que en setembro de 2009 dicha taxa ascendera a 141'4% (cfr. Aebi & Delgrande 2011, 26).
- 25 *Vide.* o diario *El País* de 19/XI/2005 e 8/VIN/2007.
- 26 Se, como se apuntou, en 1999 o 38'6% dos reclusos estaba a cumprir a súa condena de acordo co CP derogado, segundo os datos da SGIP (www.institucionpenitenciaria.es; acceso: 27 de novembro de 2014), en decembro de 2009 esa cifra era só do 1'9% do total de condenados.
- 27 Datos tomados da Estatística de poboación reclusa do INE (www.ine.es; acceso: 27 de novembro de 2014).
- 28 Dato tomado da Estatística de Cifras de Poboación do INE (www.ine.es; acceso: 27 de novembro de 2014).
- 29 De acordo cos datos da Estatística de condenados do INE (www.ine.es; acceso: 27 de novembro de 2014), entre 2000 e 2010 o número de persoas condenadas pasou de 98.500 a 215.168, mentres que as penas de prisión impostas aumentaron de 53.137 a 141.849.
- 30 Polo demais, en demografía penitenciaria é suficientemente coñecido que o que máis inflúe sobre o crecemento da poboación carceraria non é o fluxo de entradas (e saídas) do cárcere,

senón o aumento da duración media da privación de liberdade (*vide.*, sobre iso, Aebi et ao. 2007; Kuhn 1996, 294 ss.).

31 Como é ben coñecido, dita exéxese jurisprudencial foi considerada vulneradora dos arts. 5.1 e 7 do Convenio Europeo de Dereitos Humanos pola sentenza do TEDH Do Río Prada v. Spain, de 21/X/2013.

32 Esta proxección das medidas de extensión do tempo de encarceramento efectivo alén dos casos de terrorismo para os que se pensaron constitúe unha expresión máis dun feito tan lamentábel como constatado no ámbito do sistema penal: a capacidade das normas de excepción de converterse en regra (*vide.* Faraldo Cabana 2004, 315 s.; Rivera Beiras 2008, 18; Zedner 2009, 123 ss., 149), algo que no seu momento xa tivera ocasión de pór de relevo con lucidez Benjamin na súa oitava tese sobre o concepto de historia (1940/2007, 69; *vide.* sobre iso Guareschi & Rahola 2011, 47 ss.).

33 Apelación inveraz, como mostra o feito de que, de acordo cos datos de Eurostat (epp.eurostat.ec.europa.eu; acceso: 27 de novembro de 2014), en 2001 a taxa de criminalidade rexistrada era de 50'7 infraccións/1000 habitantes, mentres que en 2003 só ascendera até 51'3.

34 Por iso non debe sorprendere que, de acordo cos barómetros do CIS (www.cis.es; acceso: 27 de novembro de 2014), a porcentaxe de persoas que consideraban a inseguridade cidadá como un dos tres principais problemas do país ascendeu en diversos momentos de 2002-2003 até cifras descoñecidas desde inicios dos anos 90, é dicir, desde o momento de comezo do declive da criminalidade urbana vinculada á heroína.

35 A estimación realízase tendo en conta os datos de persoas residentes empadroadas e nadas no estranxeiro en xaneiro de 2000 e xaneiro de 2010, de acordo cos datos do Padrón municipal do INE (www.ine.es; acceso: 27 de novembro de 2014).

36 Datos tomados da Estatística de poboación recluída do INE.

37 Datos tomados de la *Estadística de condenados* del INE (www.ine.es; acceso: 28 de novembro de 2014).

38 Dato tomado de Carreiras & Tafunell 2006, 1022 s.

39 Datos tomados das estatísticas penitenciarias da SGIP (acceso: 28 de novembro de 2014).

40 Datos da Estatística de contabilidade nacional de España do INE (acceso: 28 de novembro de 2014).

41 Datos da EPA do INE (acceso: 28 de novembro de 2014).

42 Datos tomados da estatística de persoas en risco de pobreza ou exclusión social de Eurostat (epp.eurostat.ec.europa.eu; acceso: 28 de novembro de 2014).

43 A pesar da evolución da criminalidade, o número de detidos aumentou de 350.859 en 2008 a 458.087 en 2013 (Ministerio do Interior 2014, 148). Os condenados aumentaron de 206.396 en 2008 a 219.776 en 2013, mentres que as penas de prisión impostas pasaron de 129.890 en 2008 a 153.950 en 2013 (Estatística de condenados do INE; acceso: 28 de novembro de 2014).

44 A Estatística de condenados do INE (acceso: 28 de novembro de 2014) ofrece datos de penas de prisión impostas superiores a 2 anos só a partir de 2010. Nesas cifras poden verse que as sancións de prisión de tal duración descenderon de 15.336 en 2010 a 12.867 en 2013.

45 *Vide.*, neste sentido, a información particularmente reveladora sobre os centros penitenciarios xa construídos que non poden abrirse pola imposibilidade de realizar contratacións e concursos de persoal, publicada no xornal *El País* de 22/VIN/2014.

46 Na linguaxe do Ministerio do Interior, enténdese por “expulsións cualificadas” as deportacións de persoas migrantes con antecedentes delituosos -ou, no seu caso, acusadas ou imputadas de delitos-, con independencia de que sexan expulsións administrativas ou penais.

47 *Vide.* os datos dos sucesivos informes do Ministerio do Interior denominados Balance da loita contra a inmigración irregular (www.interior.gob.es; acceso: 28 de novembro de 2014).

48 De acordo coas cifras recollidas polo *International Centre for Prison Studies* (ICPS) [www.prisonstudies.org; acceso: 12 de novembro de 2014], este descenso supuxo que na actualidade sexa o Estado da UE-15 coa menor porcentaxe de presos preventivos.

49 Esta dinámica de goberno do descenso da poboación penal por parte das administracións é o que Rodríguez & Larrauri 2012, 13, describen co nome de “estratexias da porta de atrás” (*back-door strategies*).

50 Polo demais, ambos os ámbitos xerencialistas interrelaciónanse. Non en balde, a concentración de recursos nas expulsións cualificadas determinou que se preste unha atención crecente á deportación de persoas excarceradas, o que seguramente incidiu -nalgunha medida- na maior concesión do terceiro grao e/ou da liberdade condicional aos reclusos migrantes, sempre coa expectativa da inmediata expulsión (*vide*. Fernández Bessa 2013, 68 ss.).

51 Os datos sobre reclusos clasificados en terceiro grao poden verse nas estatísticas da SGIP (acceso: 10 de novembro de 2014). Fronte á mencionada tendencia á estabilidade que mostran estas cifras, os sucesivos informes anuais do programa SPACE II do Consello de Europa (www3.unil.ch/wpmu/space/space-ii/annual-reports/; acceso: 11 de novembro de 2014) pon de relevo un rechamante aumento da liberdade condicional: se en 2009 o número total de persoas que accederon durante o ano ao cuarto grao penal ascendeu a 5.682, en 2012 esa cifra elevouse a 17.788 reclusos.

52 De acordo cos datos do ICPS (acceso: 28 de novembro de 2014), en xaneiro de 2014 a taxa de ocupación do sistema penitenciario español era do 85'7%, como consecuencia do proceso sucesivo de ampliación do parque penitenciario, seguido do descenso continuado da poboación carceraria.

53 A tese da situación conxuntural é defendida por Forero Cuéllar & Jiménez Franco 2014, 27 ss. En termos máis xerais, non referidos ao caso español, é tamén sustentada por Mathiesen & Hjemdal 2011:225.

54 En setembro de 2012 no sistema penal español había 11.558 reclusos con condenas superiores a 10 anos (19'6% do total de condenados), e 2.725 con condenas superiores a 20 anos de prisión (4'6% do total) [Aebi & Delgrande 2014, 99, 104]. A modo de referencia comparativa, en setembro de 2004 -primeiro ano para o que os informes do SPACE I do Consello de Europa recollen estas cifras no caso español- o número de reclusos con condenas superiores a 10 anos era de 4.143 (9'1% do total de condenados), e os que tiñan penas de prisión superiores a 20 anos eran 953 (2'1% do total) [Aebi 2005, 38].

55 Entre eles habería que citar a difusión nos centros penitenciarios españois a partir de mediados da primeira década do século dos denominados módulos de respecto (Cendón Silván et ao. 2011), programa específico de tratamento moi en liña cos modelos xerencialistas que buscan responsabilizar os reclusos da súa reintegración -ocasionalmente mediante un contrato- postos en marcha en diversos países (*vide*. Hörnqvist 2010, 67 ss.; Sáelle 2012, 97).

56 Esta complexa interrelación entre lóxica reintegradora, xerencialismo e unha neutralización impulsada polas pulsións de xustiza expresiva e populismo punitivo xa foi posta de relevo no debate académico internacional (*vide*. Downes & Rock 2011, 242; Ou'Malley 2010, 30 ss.; Sparks 2000, 129 s., 133).

57 Esta preocupación polos custos do expansionismo carcerario, encadrada no contexto histórico da Gran Recesión, tamén se manifestou nos EUA e no Reino Unido (*vide*., entre outros, Albertson & Fox 2012, 3, 208; Barker 2009, 188; Liebling & Crewe 2013, 294 s.; Simon & Sparks 2013, 15).

BIBLIOGRAFÍA

Aebi, M. e Delgrande, N. (2013): *Council of Europe. Annual penitenciaro Statistics. Survey 2011*, Strasbourg, Council of Europe.

Aebi, M. e Delgrande, N. (2014): *Council of Europe. Annual penitenciaro Statistics. Survey 2012*, Strasbourg, Council of Europe.

Aebi, M. e Stadnic, N. (2007): *Council of Europe. SPACE I. Survey 2005*, Strasbourg, Council of Europe.

Albertson, K. e Fox, C. (2012): *Crime and Economics. An introduction*, London/New York, Routledge.

Asociación Pro Derechos Humanos (1999): *Informe sobre la situación de las prisiones en España*, Madrid, Fundamentos.

Barker, V. (2009): *The Politics of Imprisonment*, Oxford/New York, Oxford University Press.

Benjamin, W. (1940/2007): *Conceptos de Filosofía de la Historia*, Buenos Aires, Terramar.

Brandariz García, J. A. (2011): *sistema penitenciario y control de los migrantes. Gramática del migrante como infractor penitenciario*, Granada, Comares.

Calavita, K. (2003): "A 'reserve army of delinquents': The criminalization and economic punishment of immigrants in Spain", en *Punishment & Society*, n. 5 (4), pp. 399-413.

Calvo, M., Gascón, E. y Gracia, J. (2004): *El tratamiento de la inmigración en el ámbito de la administración de justicia* (www.unizar.es/sociologia_juridica/inmigracion/InmiInf.pdf; acceso: 28 de noviembre de 2014).

Carrasco Carpio, C. (2008): "Mercado de trabajo e inmigración", en Izquierdo Escribano, A. (coord), *El modelo de inmigración y los riesgos de exclusión*, Madrid, Foessa, pp. 213-257.

Carreras, A. y Tafunell, X. (eds) (2006): *Estadísticas históricas de España. Siglos XIX-XX*, Bilbao, Fundación BBVA.

Cheliotis, L. (2006): "How iron is the iron cage of new penology? The role of human agency in the implementation of criminal justice policy", en *Punishment & Society*, n. 8 (3), pp. 313-340.

Cendón Silván, J. M., Belinchón Calleja, E. e García Casado, H. (2011): *Módulos de Respeto. Manual de Aplicación*, Madrid, Ministerio del Interior.

Cid, J. (2008): "El incremento de la población reclusa en España entre 1996-2006: Diagnóstico y remedios", en *Revista Española de Investigación Criminológica*, n. 6, pp. 1-31.

Cliquennois, G. (2006): "Vers une gestion des risques légitimante dans les prisons françaises?", en *Déviance et Société*, n. 30 (3), pp. 355-371.

De Giorgi, A. (2013): "Punishment and Political Economy", en Simon, J. y Sparks, R. (eds), *The SAGE Handbook of Punishment and Society*, London/Thousand Oaks, Sage, pp. 40-59.

Downes, D. y Rock, P. (2011): *Understanding Deviance*, 6ª ed., Oxford/New York, Oxford Univ. Press.

Faraldo Cabana, P. (2004): "Un derecho penitenciario de enemigos para los integrantes de organizaciones criminales. La Ley Orgánica 7/2003, de 30 de junio, de medidas de reforma para el cumplimiento íntegro y efectivo de las penas", en Faraldo Cabana, P. (dir), Brandariz García, J. A. y Puente Aba, L. M. (coords), *Nuevos retos del Derecho penitenciario en la era de la Globalización*, Valencia, Tirant lo Blanch, pp. 299-340.

Fernández Bessa, C. (2008): "El Estado español como punta de lanza del control y exclusión de la migración en Europa", en AA.VV., *Frontera Sur. Nuevas políticas de gestión y externalización del control de la inmigración en Europa*, Barcelona, Virus, pp. 135-158.

Fernández Bessa, C. (2013): "Il panorama dei Centri di Internamento per Stranieri in Spagna: dal controllo delle frontiere alla gestione della criminalità", en *Antigone*, n. 8 (1), pp. 68-91.

Fernández Bessa, C., Ortuño Aix, J. M. e Manavella Suárez, A. (2008): "Los efectos de la cultura de la emergencia en la criminalización de los inmigrantes", en Puente Aba, L. M. (dir), Zapico Barbeito, M. y Rodríguez Moro, L. (coords), *Criminalidad organizada, terrorismo e inmigración*, Granada, Comares, pp. 225-258.

Forero Cuéllar, A. & Jiménez Franco, D. (2014): "La cárcel española en (la) crisis. Mano dura y escasez. ¿Hacia la esquizofrenia punitiva?", en *Revista de Derecho penitenciario y Criminología*, n. IV (5), pp. 27-52.

Gallizo, M. (2013): *Penas y personas: 2810 días en las cárceles españolas*, Debate, Madrid. García Arán, M. y Peres-Neto, L. (2008): "Discursos mediáticos y reformas penitenciarias de 2003", en García Arán, M. y Botella Corral, J. (dirs), *Medios de comunicación, Política criminal y garantías penitenciarias en España*, Valencia, Tirant lo Blanch, pp. 153-190.

García España, E. (2007): "Extranjeros presos y reinserción: un reto del siglo XXI", en Cerezo Domínguez, A. I. e García España, E. (coords), *La prisión en España. Una perspectiva criminológica*, Granada, Comares, pp. 101-134.

González Cussac, J. L. (2003): "La contrarreforma penitenciario de 2003: Nueva y vieja política criminal", en *Revista Jurídica Galega*, n. 38, pp. 13-38.

Guareschi, M. e Rahola, F. (2011): *Chi decide? Critica della ragione eccezionalista*, Verona, Ombre corte.

Hannah-Moffat, K. (2013): "Punishment and Risk", en Simon, J. y Sparks, R. (eds), *The SAGE Handbook of Punishment and Society*, London/Thousand Oaks, Sage, pp. 129-151.

Herrero, S. (2010): "La irresistible fascinación del Derecho penitenciario", en *Abogados*, n. 61, pp. 26-28.

Hörnqvist, M. (2010): *Risk, Power and the State. After Foucault*, Abingdon/New York, Routledge.

Ibáñez, E. (2003): "La expansión de la cárcel en España", en *Mientras Tanto*, n. 89, pp. 139-157.

Jiménez Franco, D. (2014): *La burbuja penitenciario. Mercado, estado y cárcel en la democracia española*, Tesis doctoral inédita, Universidad de Zaragoza.

Kemshall, H. & Wood, J. (2008): "Risk and Public Protection: Responding to Involuntary and 'Taboo' Risk", en *Social Policy & Administration*, n. 42 (6), pp. 611-629.

Kuhn, A. (1996): "Prisões europeias: a luta contra a superlotação", en *Revista Portuguesa de Ciência Criminal*, n. 6 (2), pp. 271-304.

Liebling, A. e Crewe, B. (2013): "Prisons beyond the New Penology: The Shifting Moral Foundations of Prison Management", en Simon, J. y Sparks, R. (eds), *The SAGE Handbook of*

Punishment and Society, London/Thousand Oaks, Sage, pp. 283-307.

López Hernández, I. e Rodríguez López, E. (2010): *Fin de ciclo. Financiarización, territorio y sociedad de propietarios en la onda larga del capitalismo hispano (1959-2010)*, Madrid, Traficantes de Sueños.

Lynch, M. (1998): "Waste Managers? The New Penology, Crime Fighting, and Parole Agent Identity", en *Law & Society Review*, n. 32 (4), pp. 839-869.

Manjón Cabeza-Olmeda, A. (2004): "Agravaciones del tráfico de drogas en la LO 15/2003", en *La Ley penitenciario*, n. 12, pp. 5-27.

Mathiesen, T. e Hjemdal, O. K. (2011): "A new look at victim and offender – An abolitionist approach", en Bosworth, M. y Hoyle, C. (eds), *What is Criminology?*, Oxford, Oxford University Press, pp. 223-234.

Medina Ariza, J. J. (2004): "Discursos políticos sobre seguridad ciudadana en la historia reciente de España", en Pérez Álvarez, F. (ed), *Serta in Memoriam Alexandri Baratta*, Salamanca, Univ. Salamanca, pp. 1299-1320.

Melossi, D. y Pavarini, M. (1977/1980): *Cárcel y fábrica: Los orígenes del sistema penitenciario (siglos XVI-XIX)*, Siglo XXI, México DF.

Ministerio del Interior (2014): *Anuario estadístico del Ministerio del Interior 2013*, Madrid, Ministerio del Interior.

Miró Miquel, G. (2005): "La Política criminal del *problema droga*. Etapas del problema y consecuencias de las soluciones adoptadas", en Rivera Beiras, I. (coord), *Política Criminal y sistema penitenciario. Viejas y nuevas racionalidades punitivas*, Barcelona, Anthropos, pp. 303-318.

Monclús Masó, M. (2008): *La gestión penitenciario de la inmigración*, Buenos Aires, Del Puerto.

O'Malley, P. (2010): *Crime and Risk*, London, Sage.

Plan Nacional sobre Drogas (2009): *Heroína*, Madrid, Ministerio de Sanidad y Política Social.

Portilla Contreras, G. (2007): *El Derecho penitenciario entre el cosmopolitismo universalista y el relativismo posmodernista*, Valencia, Tirant lo Blanch.

Rebollo Vargas, R. (2008): "Oleadas informativas y respuesta político-criminal (A propósito de los robos en residencias)", en García Arán, M. y Botella Corral, J. (dirs), *Medios de comunicación, Política criminal y garantías penitenciarioes en España*, Valencia, Tirant lo Blanch, pp. 67-107.

Ríos Martín, J. C. e Cabrera Cabrera, P. J. (1998): *Mil voces presas*, Madrid, Univ. Pontificia de Comillas.

Rivera Beiras, I. (2003): "La cárcel y el sistema penitenciario (en España y en Europa)", en Bergalli, R. (coord), *sistema penitenciario y problemas sociales*, Valencia, Tirant lo Blanch, pp. 351-393.

Rivera Beiras, I. (2006): *La cuestión carcelaria. Historia, Epistemología, Derecho y Política*,

Buenos Aires, Del Puerto.

Rivera Beiras, I. (2008): "Prólogo", en Cesano, J. D., Mapelli Caffarena, B. y Santoro, E., *Cárcel, inmigración y sistema penitenciario*, Buenos Aires, Ediar, pp. 13-32.

Rodríguez, E. (2003): *El gobierno imposible*, Madrid, Traficantes de Sueños.

Rodríguez, J. & Larrauri, E. (2012): "Economic crisis, crime, and prison in Spain", en *Criminology in Europe*, n. 11 (2), pp. 10-13.

Romero, E. (2010): *Un deseo apasionado de trabajo más barato y servicial. Migraciones, fronteras y capitalismo*, Oviedo, Cambalache.

Ruiz Rodríguez, L. R. (2009): "Extranjeros en prisión en España", en Ruiz Rodríguez, L. R. (coord), *Respuestas internacionales a los retos de seguridad*, Valencia, Tirant lo Blanch, pp. 193-214.

Rusche, G. e Kirchheimer, O. (1939/2003): *Pena y estructura social*, Bogotá, Temis.

Salle, G. (2012): "La privatisation de la gestion pénitentiaire", en Bodin, R. (dir), *Les métamorphoses du contrôle social*, Clamecy, La Dispute, pp. 89-101.

Sánchez-Niubo, A. et al. (2009): "Problematic heroin use incidence trends in Spain", en *Addiction*, n. 104 (2), pp. 248-255.

Simon, J. e Sparks, R. (2013): "Punishment and Society: The Emergence of an Academic Field", en Simon, J. e Sparks, R. (eds), *The Sage Handbook of Punishment and Society*, London/Thousand Oaks, Sage, pp. 1-20.

Soto Navarro, S. (2005): "La influencia de los medios en la percepción social de la delincuencia", en *Revista Electrónica de Ciencia penitenciario y Criminología*, n. 7, pp. 1-46.

Sparks, R. (2000): "Perspectives on risk and penitenciaro politics", en Hope, T. y Sparks, R. (eds), *Crime, Risk and Insecurity*, London/New York, Routledge, pp. 129-145.

Tournier, P. (1998): *Conseil de l'Europe. S.PACE I. Enquête 1997*, Guyancourt, Conseil de l'Europe.

Tournier, P. (2001): *Council of Europe. SPACE I. Survey 2000*, Strasbourg, Council of Europe.

Tournier, P. (2002): *SPACE I. Annual penitenciaro Statistics of the Council of Europe. 2001 Enquiry*, Strasbourg, Council of Europe.

Ubasart i González, G. (2008): *Conflicte i Estat. La construcció de la cultura de l'emergència a Europa: Una aproximació comparativa al cas italià i espanyol*, Tesis doctoral inédita, Universitat Autònoma de Barcelona.

Wagman, D. (2002): "Estadística, delito e inmigrantes"(habitat.aq.upm.es/boletin/n21/adwag.html; acceso: 28 de noviembre de 2014).

Zedner, L. (2009): *Security*, London, Routledge.

